

«اعراب القرآن»؛ اثر مهم «عکبری» در بیان وجوه مختلف قرائات

«اعراب القرآن»، اثر مهم «ابوالبقا عکبری» است که در بیان اعراب الفاظ قرآن و وجوه مختلف قرائات نوشته شده است. به گزارش خبرگزاری قرآنی ایران (ایکنا)، «ابوالبقا عکبری» (538 - 616 هـ.ق)، نحوی و فقیه حنبلی، در 9 ربیع الثانی، درگذشت. خاندانش از عکبرا (شهری کوچک در نزدیکی بغداد) برخاستند، اما خود در بغداد به دنیا آمد و در همانجا پرورش یافت. این رووی را در نسبت به باب الازج (از محلات بغداد) ازجی نیز خوانده‌اند.

در کودکی به علت ابتلا به آبله از بینایی محروم شد، با این حال از همان اوان جوانی به کسب علوم مختلف پرداخت. ادب عربی و نحو را از ابومحمد ابن خشاب و ابوالبرکات ابن نجاح، لغت را نزد ابن‌عصار، قرائات را از ابوالحسن بطاحی و فقه را نزد ابوحکیم نهروانی حنبلی و ابوعلی صغیر فراگرفت و از ابن‌بطنی، ابوزرعه مقدسی، ابن‌هییره وزیر و ابوبکر ابن‌نقه، حدیث شنید. تمام این علم‌ها را باقی گذاشت.

عکبری علاوه بر نحو، لغت، فقه و قرائات

قرآن، در علم فرائض، حساب، جبر و مقابله

و ادبیات نیز صاحب اطلاع بود، تا آن‌جا که

ابن‌جوزی مشکلات خود را در ادبیات بر او

عرضه می‌کرد. ابوالفرج ابن حنبلی، ابوالبقا

را در تمامی این علوم امام می‌خواند

وی علاوه بر نحو، لغت، فقه و قرائات قرآن، در علم فرائض، حساب، جبر و مقابله و ادبیات نیز صاحب اطلاع بود، تا آن‌جا که ابن‌جوزی مشکلات خود را در ادبیات بر او عرضه

می‌کرد. ابوالفرج ابن حنبلی، ابوالبقا را در تمامی این علوم امام می‌خواند.

گویند که او در 9 علم نظر می‌داد. آوازه شهرتش در زمان حیات از مرزها گذشت و از اقطار مختلف سرزمین‌های اسلامی، طالبان برای فراگیری علم به سوی او می‌شتافتند. یاقوت او را استاد و پیشوای عصر می‌خواند و ابن‌نجار، ضمن اشاره به ملازمت طولانی خود با او، تصریح می‌کند که بسیاری از تألیفاتش را نزد او قرائت کرده است.

از دیگر کسانی که نزد او علوم مختلف چون فقه، ادب و حدیث فرا گرفتند، می‌توان ابن ابی‌الجیش، ابن‌دبیثی، پیاءالدین مقدسی، جمال‌الدین ابن صیرفی و ابوالفرج ابن حنبلی را نام برد. او همچنین مدتی معید ابوالفرج ابن جوزی در مدرسه باب‌الازج بود.

ابوالبقا فقیهی حنبلی مذهب بود. زمانی تدریس در مدرسه نظامیه بغداد را به او پیشنهاد کردند، اما از آن‌جا که پیروی از مذهب شافعی از شروط تدریس بود، حاضر نشد مذهبش را رها کند و آن مقام را بپذیرد. صفدی علاوه بر فنون یاد شده، به شاعری ابوالبقا نیز اشاره دارد، اما آن‌چه در غالب منابع به عنوان شعر از وی نقل شده، 3 بیت در مدح وزیر ناصر بن مهدی علوی است. این ابیات خالی از هرگونه احساس شاعرانه است، اما ابن‌رجب 12 بیت از 2 غزل وی را آورده که از روح لطیف و قریحه توانای سراینده حکایت دارد.

ابوالبقا به سبب نابینایی، در قرائت متون نیازمند کمک شاگردانش بود، لذا به کنایه او را «تلمیذ تلامذته» (شاگرد شاگردانش) خوانده‌اند، چنان‌که حتی بسیاری از کتب ادب را از زبان همسر خود شنیده بود. او در تألیف دارای روشی خاص بود، بدین‌گونه که هرگاه اراده تصنیف می‌کرد، همه کتاب‌هایی را که در آن زمینه نگارش یافته بود، گرد می‌آورد و پس از استماع این کتاب‌ها، آن‌چه را که به حافظه سپرده شده بود، املا می‌کرد.

چنان‌که گذشت، ابوالبقا در زمینه علوم مختلف از چنان تبحری برخوردار بود که او را عالم بی‌نظیر روزگارش می‌خواندند. با این حال آن‌چه باعث اشتهار او شد، تسلط وی بر علم نحو بود. موضوع کثیری از تألیفات او را مباحث مربوط به نحو تشکیل می‌دهد و حتی در آن‌جا که به شرح ابیات و بیان قرائات قرآن و حدیث می‌پردازد، به بیان اعراب الفاظ اهتمام دارد.

با وجود رواج آثار متعدد ابوالبقا، در مورد مذهب نحوی او بین محققان معاصر تشکیک بسیاری دیده می‌شود. دیدگاه او در کتاب‌هایش بیشتر به مکتب بصره گرایش دارد. وی به تقویت و تبیین آرای علمای این مکتب پرداخته است و حجم بسیاری از تألیفاتش را بیان، شرح و تلخیص آرای کسانی چون سیبویه، ابوعلی فارسی و ابن‌جنی تشکیل می‌دهد. لذا عموماً او را عالمی بصری می‌خوانند، لیکن معاصرانی که قائل بر وجود مکتب بغداد هستند و علمایی چون ابوعلی فارسی، ابن‌جنی، ابن‌سراج و زمخشری را با بغدادی مذهب می‌دانند، او را نیز به اعتبار عناوین آثارش و همچنین تأیید برخی آرای کوفیان، پیرو مکتب بغداد می‌دانند، اما امر غریب‌تر وجود کتابی در شرح دیوان متنبی منسوب به ابوالبقا است که شارح در مواضع مختلف آن، به صراحت خود را از کوفیان می‌شمرد و همین امر سبب شده است تا برخی ابوالبقا را بدون توجه به دیگر آثارش پیرو مکتب کوفی بنامند. اعراب‌الحدیث النبوی، اثر عکبری از کتاب‌های نادری است که در زمینه اعراب احادیث نوشته شده و در نوع خود کم‌نظیر است. چنان‌که مؤلف در مقدمه کتاب بیان می‌کند، وی این اثر را در شاگردان و در مواردی که در اعراب الفاظ اشکال دانسته‌اند، املا کرده است.

ابوالبقا دارای تصانیف متعدد در علوم مختلف است و بخش وسیعی از شرح احوالش را در منابع، اسامی تألیفات وی تشکیل می‌دهد. برخی از آثار وی عبارتند از:

1. اعراب‌الحدیث النبوی که این اثر از کتاب‌های نادری است که در زمینه اعراب احادیث نوشته شده و در نوع خود کم‌نظیر است. چنان‌که مؤلف در مقدمه کتاب بیان می‌کند، وی این اثر را به درخواست شاگردان و در مواردی که در اعراب الفاظ اشکال دانسته‌اند، املا کرده است.

این کتاب بر پایه جامع الاسانید ابوالفرج ابن‌جوزی و به ترتیب عناوین صحابه نوشته شده است. کتاب اثری تعلیمی است که در آن به ذکر مسائل مورد نیاز طالبان اکتفا و از بیان بی‌مورد مناقشات و بحث و استدلال در آرای نحویان خودداری شده است. نظایر و شواهد متعددی از قرآن مجید و اشعار عرب در بیان مطالب آمده است.

2. املاء ماممن به الرحمن که از این کتاب با عنوان‌های اعراب القرآن، التبیان فی اعراب القرآن و عناوین دیگری با همین مضمون یاد شده است. کتاب در بیان اعراب الفاظ قرآن و وجوه مختلف قرائات نوشته شده است. ابوالبقا در مقدمه کتاب انگیزه خود را در تألیف و فراهم آوردن کتابی با حجم اندک و بار علمی فراوان یاد می‌کند، لذا از ذکر اعراب ظواهر خودداری می‌کند و هم‌چون اعراب‌الحدیث کمتر درگیر اختلاف آرای نحویان و بحث و استدلال در صحت و سقم آن‌ها می‌شود.

مؤلف در این کتاب بر آرای سیبویه تأکید خاصی دارد و در موارد مختلف به ذکر نظریات کسانی چون ابوعلی فارسی، ابن‌جنی، مبرد و خلیل نیز می‌پردازد. ابوالبقا هنگام ذکر وجوه

مختلف قرائات علاوه بر قرائات مشهور، به شواذ نیز توجه دارد.

3. التبیان فی شرح الدیوان، در شرح دیوان متنبی. در این‌که ابوالبقا شرحی بر دیوان متنبی داشته است، منابع اتفاق نظر دارند، اما چنان‌که گذشت، در شرحی که هم‌اکنون به ابوالبقا منسوب است، شارح بارها خود را کوفی می‌خواند و این نکته سبب شده است تا جمعی از معاصران، انتساب این شرح را به او نادرست بدانند.
- هم‌چنین شارح از قرائت خود نزد مکی بن ریان ماکسینی در موصل و ابومحمد عبدالمنعم بن صالح تمیمی در مصر یاد می‌کند، در صورتی که منابع به سفر ابوالبقا به مصر و موصل اشاره‌ای ندارند. در عین حال شارح به اثری از خود با عنوان الاغراب فی الاعراب اشاره دارد که در پاره‌ای از منابع متأخر این عنوان در میان تألیفات ابوالبقا ذکر شده است. شرح موجود در حقیقت مجموعه‌ای از شرح‌های مختلف دیوان توسط افرادی چون ابن‌جنی، ابوالعلا معری، خطیب تبریزی، واحدی و آرای کسانی هم‌چون ابن‌فورجه، ابوبکر خوارزمی و دیگران است. در شرح ابیات که براساس ترتیب دیوان مرتب شده، به سه نکته اصلی: اعراب الفاظ مشکل، شرح لغات غریب و معنای بیت توجه شده است.
4. التبیان عن مذاهب النحویین، تلخیصی است از الانصاف ابن‌انباری است. 5. شرح لامیه العرب یا اعراب لامیه الشنفری، 6. شرح ما فی المقامات الحریریة من الالفاظ اللغویة، 7. اللباب فی شرح علل البناء و الاعراب، 8. مسأله فی قول النبی: انما یرحم الله من عباده الرحما که همراه با کتاب مسائل نحو مفرده به چاپ رسیده است. 9. مسائل خلافیه فی النحو، 10. مسائل نحو مفرده، 11. المشوف المعلم فی ترتیب اصلاح المنطق علی حروف المعجم.*
- *منابع: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد پنجم، مقاله شماره 1974؛ صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.